

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

ФИЛОСОФИЯ, САЯСАТТАНУ
ЖӘНЕ ДІНТАНУ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫ ТАРИХЫ
(ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін)

XV–XIX ғасырлардағы қазақ философиясының
тарихи сипаттамасы
2-том

Алматы
2014

ӘӨЖ 1/14
КБЖ 87.3
Қ 17

ҚР БҒМ Ғылым комитеті Философия, саясаттану және дінтану
институтының Ғылыми кеңесі баспаға ұсынған

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әлеуметтану ғылымдарының докторы,
профессор **З.К. Шәукенова** және философия ғылымдарының докторы,
профессор **С.Е. Нұрмұратовтың**
жалпы редакциясымен

Рецензенттер:

Д.С. Раев, философия ғылымдарының докторы, профессор
А. Сағиқызы, философия ғылымдарының докторы, доцент
М.З. Изотов, философия ғылымдарының докторы, профессор

Авторлық ұжым:

Нысанбаев Ә.Н., ҚР ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы,
профессор (авторлық топтың жетекшісі) – Кіріспе және қорытынды, 2.2., 4.2.;
Нұрмұратов С.Е., философия ғылымдарының докторы, профессор (авторлық
топтың жетекшісі) – Кіріспе және қорытынды, 3.3., 4.2.; *Барлыбаева Г.Г.*, фило-
софия ғылымдарының докторы – 1.1., 4.3.; *Әлжан Қ.Ұ.*, философия ғылымдары-
ның кандидаты – 1.2., 3.1.; *Ошақбаева Ж.Б.*, философия ғылымдарының канди-
даты – 1.3., 3.1., 4.3.; *Сатершинов Б.*, философия ғылымдарының докторы –
2.1., 2.3.; *Қасабек А.*, философия ғылымдарының докторы, профессор – 2.2.;
Мейірманов А.Д. – 2.3., 3.4.; *Ғабитов Т.Х.*, философия ғылымдарының докторы,
профессор – 2.4.; *Қармыш Ж.*, философия ғылымдарының кандидаты – 2.4.;
Қоңырбаева К.М., философия ғылымдарының кандидаты – 3.2.; *Бижанова М.А.*,
философия ғылымдарының кандидаты – 3.3.; *Жетпісбаева М.*, философия
ғылымдарының кандидаты – 4.1.

Қ 17 Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін)
XV–XIX ғасырлардағы қазақ философиясының тарихи сипаттамасы
/ З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы:
ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014.

ISBN – 978-601-304-015-8

2-том. – 304 б.

ISBN – 978-601-304-017-2

Бұл томда қазақ халқының этногенезімен қатар қалыптасқан философиялық
көзқарастар жүйесі талдаудан өткізіледі және олар заманауи құндылықтық бағдар-
лар тұрғысынан пайымдалады. Авторлар қазақ халқының хандық дәуіріндегі дүние-
танымдық бағдарларын өзіндік жүйеге келтіреді. Дәстүрлі қоғам түсініктерінің кейін-
гі тарихи кезеңмен рухани сабақтастығы мен қайшылықтары сараптаудан өткізіледі.

Оқырмандарға ұсынылған кітап философия тарихы мен қазақ мәдениетінің
ерекшеліктерін зерделеуге ұмтылатын мамандарға, сонымен қатар жоғары оқу
орындарының гуманитарлық саласының оқытушылары мен студенттеріне, PhD
докторанттарына арналған.

ӘӨЖ 1/14
КБЖ 87.3

ISBN – 978-601-304-017-2 (Т. 2)
ISBN – 978-601-304-015-8 (ортақ)

© ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану
және дінтану институты, 2014

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	4
I тарау. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛЕНУДІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
1.1 Қазақ хандығы дәуіріндегі әлеуметтік-мәдени ахуал және ұлттық философиялық пайымдау типі.....	11
1.2 Асан Қайғы пайымдауларының халықты ұлттық топтастырудағы құндылықтық мәні.....	17
1.3 «Бабырнама» және этнофилософияның түркілік үрдістері.....	33
II тарау. ҚАЗАҚ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТАРИХИ ҮДЕРІСТІҢ ЗЕРДЕЛЕНУІ	
2.1 М.Х. Дулати – қазақ тарих философиясының негізін қалаушылардың бірі.....	46
2.2 Қадырғали Жалайырдың тарих философиясының айшықтары.....	75
2.3 Әбілғазының «Түрік шежіресі» шығармасы және қазақ тарихының философиясы.....	116
2.4 Құрбанғали Халид Аяғөзидің «Тауарих хамса» атты кітабындағы тарихи-философиялық мәселелер.....	143
III тарау. ҚАЗАҚТЫҢ ХАЛЫҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
3.1 Қазақ ақын-жыраулары дүниетанымының этикалық негіздері.....	152
3.2 Қазақ би-шешендерінің гуманистік философиясының құндылықтық ерекшеліктері.....	177
3.3 Қазақтың халық философиясындағы этикалық-эстетикалық дәстүрлер.....	201
3.4 Адамгершілік мәселесінің қазақ хандығы дәуіріндегі ойшылдар дүниетанымында алатын орны.....	214
IV тарау. ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ЕРКІНДІК ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ ІРГЕТАСЫНА АЙНАЛУЫ	
4.1 Көшпелі қазақ қоғамының тарихи санасы және оның дүниетанымдық мәселелері.....	244
4.2 Махамбет дүниетанымы және құндылықтар әлемі.....	264
4.3 Зар-заман ақындары шығармашылығының философиялық мәні.....	277
ҚОРЫТЫНДЫ	293
Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Философия, саясаттану және дінтану институты туралы мәлімет.....	298
Информация об Институте философии, политологии и религиоведения Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.....	300
Information about the Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies of Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.....	302

3.3 Қазақтың халық философиясындағы этикалық-эстетикалық дәстүрлер

Өткен тарихымызға құрметпен қарап, оны танып-білуге деген құштарлық, рухани мұраларымыздың негіздерін айқындауға деген, ұрпақтар арасындағы мәдени-тарихи сабақтастықты жаңғыртуға деген ұмтылыс еліміздің тәуелсіздік алуы барысында мүмкін болып отыр.

Әр халықтың орналасу аймағына, тіршілік салтына, өмір сүру дағдыларына байланысты ортақ мінез-құлық ережелері, жүріс-тұрысы, тыныс-тіршілігі қалыптасады. Қазақ этикасы өзінің көл-көсір молдығымен де, адамгершілік қуат-тегеурінімен де, тарихи айқындылығымен де халықтың рухани өмірінде ерекше орын алды.

Қазақ этикасының ежелгі бастау қайнар көздері үш мың жылдай Еуразияның Ұлы даласында өркендеген скиф-сақ, ғұн, үйсін, қаңлы мен түрік бірлестіктерінің мол мәдениетінен нәр алады. Осыдан 2600 жыл бұрын өмір сүрген скиф-сақ ойшылы, «ұлы жеті ғұламаның бірі» Анахарсис (Анарыс) өзінің әдеп және адамгершілік туралы терең пікірлерін айтқан. Мысалы, маскүнемдік туралы ол былай деген: «Бірінші тостақты, әдетте, денсаулық үшін, екіншісін – рахатқа бату үшін, үшіншісін – ардан таза болу үшін, төртіншісін – ақылдан алжасу үшін ішеді». Кіндік Азиядан табылған түріктердің атақты Күлтегін, Тоныкөк жазуларында татулық, бақыт, дәулет секілді әдеп ұғымдары жиі кездеседі. Қазақ этикасының қалыптасуына Қорқыт ата үлкен үлес қосты. Оның үлгі-өнеге, өсиет-нақыл сөздері қазақтармен қатар барша түрік халықтарында кең таралған.

Қазақ топырағында әдептануды арнаулы ілім ретінде қарастырған ғұлама-философ, әмбебап ғалым – Әбу Насыр әл-Фараби. Ол этиканы жақсылық пен жамандықты айыруға мүмкіндік беретін ғылым деп қарастырды. Оның түсінігінше, адам жаратылыстағы ең қасиетті жан. Сондықтан оған үлкен құрметпен қарау керек. Жақсылық дегеніміз білім, мейірбандық, сұлулық бірлігінде жатыр. «Бақытқа жол сілтеу» трактатында ойшыл баянды тіршіліктегі адами бақыт туралы сөз қозғайды. Түрік халықтарының этикасын дамытуға үлкен үлес қосқан ғұламалар қатарына Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Қожа Ахмет Иасауи, Ахмет Иүгінеки, Сүлеймен Бақырғани және т. б. жатады. Қазақ хандығы қалыптасқан кезден бастап қазақ этикасы негізінен ақын-жыраулардың даналық насихат жырларында дамыды. Олардың ауызекі мәдени мұралары – ұлттық қадір-қасиет пен өнегелі әдепті ғасырлар бойы жоғалтпай сақтап қалуға үлкен қызмет етті.

Атақты қазақ ақын-жыраулары Асан қайғы, Шалкиіз, Ақтамберді, Бұқар жырау, Дулат, Шортанбай т. б. ұлттық әдеп жүйесін заман талаптарына сәйкес жоғары тұғырға көтере білді. Олардың әлеуметтік-этикалық ойлары қазақ халқының әдептік сана-сезімінің қалыптасуына, кейінгі ұрпақты адамгершілік және ұлтжандылық рухта тәрбиелеуге үлкен әсерін тигізді – деп атап көрсеткен қазақ мәденетін зерттеуші ғалым Т.Х. Ғабитовтың ойларымен келісуге болады [1].

Енді қазақ эстетикасына тоқталатын болсақ, онда ол адам мен әлем қатынасында әсемдік пен сұлулық туралы қазақ халқының ұлттық көркем мәдениетін зерттейтін философиялық пән екендігін атап көрсетуге болады. Әрине, басқа халықтардың өзіндік эстетикалық әлемі бар. Эстетика термині ежелгі грек тілінен «сезінуші, сезімдік қабылдау» деп аударылады. Қазақ халқының қалыптасу барысындағы эстетикалық ой-пікірлерінің дамуы бірнеше кезеңдерден өткен. Халықтың эстетикалық құндылықтары алдымен фольклорда – тұрмыс-салт жырларында, аңыздары мен мифтерінде, батырлық және лирикалық эпоста көркем формада баяндалған. Қазақ эстетикасының келесі бір арнасы Қазақстан жерін мекендеген түрік тілдес ұлыстардың өзіндік мәдениеті, жазуы мен өнері болды. Көне түрік жазуындағы Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінде», Қожа Ахмет Иасауидің «Даналық кітабында», Ахмет Иүгінекидің «Ақыл сыйында», Сүлеймен Бақырғанидың «Хакім Атасында» эстетикалық мәдениет пен мұраттың түбегейлі мәселелері көркем суреттелді. Ислам Ренессансы эстетикасын қалыптастыруда қазақ топырағында дүниеге келген әл-Фараби ерекше орын алады. Ол өзінің «Музыканың үлкен кітабы», «Поэзия өнерінің каноны туралы трактат», «Поэзия туралы кітап» атты еңбектерінде эстетикалық болмыс пен таным туралы терең пайымдаулар айтты.

Қазақтың төлтумалық этикалық және эстетикалық мәдениеті хандық дәуірінде қалыптасты және ақын-жыраулар мен би-шешендер шығармашылығында өзінің шарықтау шыңына жетті. Мәселен, Майқы би, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би және т. б. сол сияқты би-шешендердің шығармашылығында этикалық-эстетикалық ізденістер айқын көрініс беріп, көшпелілердің дүниені рухани игеру ерекшелігін танытты.

Би-шешендер эстетикасының құндылығы көркем мазмұнымен ғана емес, сонымен бірге дәстүрлі қазақ қоғамындағы қуатты әлеуметтік-мәдени орны және қызметімен айқындалады. Сондықтан олардың алдында тек бұқара халық емес, ақсүйектер де ілтипат сақтаған. Би-шешендер толғауларында бүкіл қазақ халқының ой-

арманы мен эстетикалық түсініктері шынайы бейнеленген. Олардың шығармашылығында сұлулық пен әсемдікті, ерлік пен елдікті жырлау басым болып келеді.

XV ғасырдың ортасында пайда болған Қазақ хандығы ұлттық мәдениет пен әдебиеттің өрістеп-өркендеуіне орасан ықпал етіп, ерекше жағдай жасады. Алтын Орда заманында ертеден бері жалғасып, әрі дами түскен жалпы түркілік руханияттың мұрагері ретінде ұзақ халқы мен мемлекеті енді бабалардан қалған мирасты сақтап ғана емес, оны байытып, жаңғыртуға міндетті болып, соған күш салды. Бұл дәуірдегі мәдениет өзінің түр сипаты, мазмұны мен тақырыбы жағынан алғанда алуан түрлі болды.

Жеке отау тігіп, өз мемлекеттігін құрған қазақ елі үшін XV–XVI ғасырларда ең басты мәселе – жаңа құрылған мемлекетті күшейту мен қорғау болды. Бүкіл қоғамдық ой-сана, елдің аңсары – ұлттық тұңғыш мемлекетті сақтап қалу болды, елді жұмылдырып, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаратын, барлық румен тайпаларды бір орталыққа қаратып, ішкі алауыздық тиятын әрі сыртқы дұшпандарға тойтарыс бере алатын, яғни елдің қамын ойлап, ел үшін аянбай еңбек ететін әмірші керек екенін жақсы түсінген халық мемлекет күшті болу үшін ақылды да абыройлы хан керек деп, осы идеяны дәріштеді. Халық арасындағы, қоғамдық санадағы осындай этикалық идеяны, хандық идеологияны барынша жақтап, елді соған үгіттеуге ерекше күш салған қайраткерлердің ішінде ақындар мен жыраулар, би-шешендер өздерінң құдіретті сөзімен, үлгілі ісімен өз үлестерін қосып, орасан еңбек сіңірді.

Шешендік сөздер қашанда әрбір халықтың күнкөріс кәсібі мен тұрмыс салтына, дүниеге деген көзқарас-танымы мен тілек-мұраттарына, эстетикалық талғамына сәйкес туып қалыптасады. Шешендік сөздер заман дәуір талабына сай ғасырлар бойы сан түрлі өзгеріске ұшырап отырған. Олардың ішінен жұрт жүрегіне ұялағандары ғана сақталып бізге жеткен. Бұл ұзақ дәуірлер бойындағы өмірлік тәжірибе мен білімнің, ой толғамның жиынтығы, қар ақылды қақ жарған әділдіктің, шындықтың жыршысы болып келгени жанр.

Қазақ еліне шешендік өнердің қалыптасқан, өзге халықтарда кездесе бермейтін дәстүрлі өз мектебі болған. Қазақ елінде дер кезінде тауып айтылған тапқырлық пен аталы сөзге қарсы уәж айтылмаған. шешендік сөздің ел өміріндегі орны мен мәні ерекше болған. Ру арасындағы кішігірім дау жалдан бастап, ел ішіндегі жер дауы, жесір дауы, тіпті барымта, адам өлімі мен құн дауларын білікті билар шешіп отырған екі жақтың даугер билері не бір күрделі,

шиеленіскен, шешуі қиын істерді, ердің құнын екі ауыз сөзбен бітістіретінде болғандығы туралы айтылады [2].

Қазақ хандығы XV-XVII ғасырларда өзінің ішкі саяси-әлеуметтік құрылымын барынша нығайтуға тырысқанымен, бұл одақтың да біртұтас мемлекет болып тұруына әр түрлі тарихи үдерістер, ықпалдар әр қилы (көп жағдайда теріс) әсер етумен болды. Тәуке ханның «Жеті жарғысы» XVII ғасырдың аяғында және XVIII ғасырдың басында қазақ этносының мемлекеттілігі үшін ең жоғарғы құнды дүниеге айналды. Бұл кезеңде халықтың үш жүзге бөлінгеніне қарамай іштей бірігуге деген талпынысы, әрекеті осы тарихи құжаттың, тарихи тұлғаның төңірегіне топтасқан болатын. Тәуке ханнан кейін келген саяси биліктің иелері XVIII ғасырдың басында қазақтың іштей ыдырауын тоқтата алмады.

XVII ғасыр мен XVIII ғасырдың басында қазақ даласындағы саяси-әлеуметтік кеңістіктегі ахуалды сипаттай келіп «Әз Тәуке хан алты алаштың тізгінін алты биге ұстатады. XVIII ғасырдың бас кезіндегі дерек бойынша, Ұлы Жүзде Үйсін Төле би, Орта Жүзде Қаз дауысты Қазыбек би, Кіші Жүзде Алшын Әйтеке би, Қырғызда Қараш би, Қарақалпақта Сасық би, Құрамада Мұхамед би отырады. Сырттай қарағанда өте қолайлы әрі ұтымды көрінгенімен, ақыр түбінде бұл бөліс Қазақ Ордасының біржолға ыдырауына жол ашты. Сөз жүзінде ғана емес, іс жүзінде алты ұлысқа бөлінгеннен соңғы жерде үш жүздің ара жігі айқындалды, қалған үш алаш өздерін дербес ұлыс, федерация құрамындағы жат жұрт деп сезіне бастады», – деп жазады М. Мағауин [3, 85 б].

Қазақ Ордасының осынау ыдыраушылыққа бейімделуі, жоңғар шапқыншылығынан кейін үш жүздің басы бірігіп, өзінің ортақ ханының, мемлекетінің болғанын қалауы, сөйтіп, біртұтастыққа қайтадан ұмтылуы бұл тарихи үдерістің көшпенді ел үшін қалыпты көрінісі болатын. Ол үдерістер үшін тарихтағы жекелеген кінәлілерді іздеудің өзі артықтау болар еді.

XVIII-XIX ғасырларда қазақ даласында рухани атмосфера, тарихи ахуал қандай болды? Қазақ қоғамында өркендеу басым ба еді? Әлде тоқырау көбірек байқалды ма? Біздің пікірімізше, бұл екі үдерістің екеуі де көрініс беріп отырады десе де болады. Дәуірдің ең негізгі жетістігі – халық өзінің болашағын, мемлекеттілігін тек өзінің ұлттық бірлікте болғанында ғана құрай алатындығын зерделеді.

Қазақтың XVIII ғасырдағы көрнекті жырауларының бірі Ақтамберді жырау халықтың рухани дүниесінің іргесін бекітіп, шаңырағын шайқалтпауға себеп болатын күштің оның өз бойында екенін ескертіп, жастарға арнап сөз қалдырған екен:

*Балаларыма өсиет:
Қылмаңыздар кепиет,
Бірлігіңнен айырылма,
Бірлікте бар қасиет.
Татулық болар береке,
Қылмасын жұрт келеке.
Араз болса алты ауыз,
Еліңе кірген әреке...
Ел аман болсын ылайым,
Тілегім берді бәрін де,
Разымын, құдайым! [4, 57–58 бб.].*

Бірлік пен татулық бар жерде адамдарға өмірдің кез-келген қиын асуын алуға мүмкіндіктер ашылады, адамдардың бір-біріне деген ыстық ықыласы өрбіп, дау-жанжалдардың алдын алынады. Сөйтіп шендесу, бақталасу, бәсекелесу сипатындағы қарым-қатынастың орнына жұртшылық арасында іштесе, түсінісе, бір-біріне көмектесе өрбитін байланыстар белең алады. Бұл адамның нағыз адами болмысын жетілдіре түсетін іргетастар екені анық.

Қазақ даласының ғұлама ойшылдары XV-XIX ғасырларда өмірдегі, әлеуметтік дүниедегі қиындықтарды өз шығармашылығының іргетасы ретінде алып оны бейнелесе де, суреттесе де негізгі іргетас ретінде туған жерге, туған елге махаббаты бейнелейді. Міне, осы отансүйгіштің негізінде, адамның Ғалам құндылығын бағалаумен астаса отырып, нағыз рухани құндылықтар жүйесін қайта жаңғырту жатыр. Адамның шынайы мәні, этикалық, эстетикалық түсініктері осы рухани құндылықтармен байланысты рауажданып, көрініс беріп отырады.

Адамның адамгершілікке толы дүниетанымы рухани компоненттерді қалыптастыру барысында түзелетіні белгілі. Бұл тұрғыдан алғанда қазақтың кең даласында данагөй ұлы тұлғалардың өмір сүргені белгілі. Солардың ішінде XVIII ғасырда өмір сүрген қазақтың шоқтығы биік үш биін этикалық дәстүрін қалыптастырған тұлғалар деп атаймыз: Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би. Олардың қазақ халқын топтастыруға сіңірген еңбегі руханилықтың биік шыңы десе де болады.

Халықтың ұлттық дүниетанымын тереңірек танып білуге, мәдениетіміздің інжу-маржандарын рухани игілікке айналдыруға тырысу парызымыз. «Қазақтардың дәстүрлі дүниетанымының семантикалық діңгегі «құт» ұғымы. Оны «өмірлік күш», «өркендеу басы», «өмір нәрі», сонымен қатар байлықпен байланысты «бақыт», «игілік»,

«үлес», «тағдыр» деген ұғымдармен сәйкестендіруге болады. Бұл ұғым этнофилософияның түп негізін анықтап, өзіндік онтологияны, антропологияны және әлеуметтік философияны біртұтас етіп біріктіреді.

Қазіргі кезеңде еліміздің ХХІ ғасырға аяқ басқан жаңа тарихи кезеңінде өткеніміз жаңаша зерделенуде. Әрине, бұрынғы уақытта жасалынған зерттеу дүниелері де біршама екенін есте ұстауымыз керек. Әсіресе, осы игілікті іске өткен тарихи кезеңдерде өзінің еңбегін сіңірген мамандар мен ұлтжанды азаматтарды есте ұмытпағанымыз жөн. Мәселен, қазақтың би-шешендерін жан-жақты зерттеуге өзінің шығармашылық өмірін арнаған Н. Төреқұл ХVІІІ ғасырда қазақ жерінде қалыптасқан рухани бағдарлардың сипаттамасын былай суреттейді: «Қазақтың жауы көп болған ғой. Көбіне қорғанып жүрген. Жауға қарсы аттанарда елдің басшылары, билері, игі жақсылары Төле биге барып бата алады екен. «Төле биден бата алмаса, жол болмайды» деген мәтел содан шықса керек. Төкеңнің бір ауыз сөзі оларға ақ жол болған» [5, 131 б.]. Міне, осындай ақ ниетті, киелі сөзді өзінің үлкен істерінің бастауы, түрткісі етуге тырысқан қазақ халқы даналықты, әділдікті, адалдықты өздерінің этникалық рухани әлемінің негізгі іргетасына айналдырып келген. Бұл рухани тетіктің күші мен құдіреті кейбір саяси-әлеуметтік, немесе мемлекеттік тұтқалардан кем түспей социумды барынша тұтастандырып, тұрақтандырып отырған. Әйтпесе, көп рулы елде ынтымақ болмайды.

Өзінің сөздің құдіретіне деген құрметін қазақ ертеден аңғартқан. Тіл философиясының түп қазығы осы дүниетанымдық іргетасқа сүйенетінін байқаймыз. Қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихында ауыз әдебиеті арқылы небір дәл айтылған тұлғалық сипаттамалар көп кездеседі. Оны қазақ дүниетанымының тұлғалық мағынасы деуге болатын келбеті. Ел аузында «Әйтеке жарып айтады, Қазыбек қазып айтады, Төле тауып айтады» деген ұлағатты сөз бар. Әділ сөйлеу, ойды шегелеп, нақты, жарып айту батырлық пен батылдықтан, даналық пен білімпаздықтан туады» [5, 157 б.].

Қоғамдағы әлеуметтік және рухани тепе-теңдіктің қалыптасуы көбінесе моральдік қалыптардың жетекші рөл атқаруымен, тіптен имандылық, руханилықтың негізгі күшке айналуымен тікелей байланысты екенін Төле бидің замандасы Қазыбек би жете түсінген. Әсіресе, адамның өзіндегі табиғи пендешілік әлсіздіктерінің құрсауында болуы жақсылыққа жетелемейтіндігін мына өлең-өсиет жолдары арқылы жеткізеді:

*Өркенің өссін десең,
Кекшіл болма –
Кесепаты тиер еліңе.
Елім өссін десең,
Өршіл болма,
Өскеніңді өшіресің.
Басыңа іс түскен пақырға
Қастық қылма –
Қайғысы көшер басыңа.
Жанашыры жоқ жарлыға,
Жәрдемші бол асыға.
Қиын-қыстау күндерде
Өзі келер қасыңа
Бүгін сағы сынды деп,
Жақыныңды басынба! [5, 150 б.]*

Міне, осы өсиеттердің терең астарларында қоғамның жалпы дамуы үшін жеке тұлғаның жетілуі, қажеттігі өз заманында айтып тұрғандай Қазыбек би. Бұл даналыққа толы қазақтың далалық өркениеттің негізгі құндылықтық бағдарлары болатын. Осындай рухани көсемдері болған әрбір жүздің ру-тайпалары үнемі қиын-қыстау кезеңнің өзінде шынайы адамдық келбеттің мүддесін қорғаумен болған, далалық демократияның ұстанымдарын нығайтумен айналысты.

Сөйтіп, XVIII-XIX ғасырларда қазақтың атақты үш биінен (Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би) басқа төмендегідей тұлғаларға мәртебелі «би» деген атақ қосылып, халқымыз әділдігі мен адалдығы үшін құрметтеген: Әжібай би, Ескелді би, Досай би, Есей би, Жәнібек Тархан, Балпық би, Қарменде би, Сеңкібай би, Боранбай би, Кегенбей би, Бекболат би, Кеңгірбай би, Ақтайлақ би, Байдалы би, Құрмысы би, Қарадос би, Шабанбай би, Шон би, Шоқай би, Байжігіт би, Бапан би, Торайғыр би, Мөңке би, Қазы би, Бөкен би, Айтуар би, Шорман би, Саққұлақ би, Құнанбай би, Аңдас би, Қаба би, Бәкі би, Есет би, Қожбанбет би, Шөңкі би, Сары би, Мамашәріп би, Бала би, Ноғайбай би, Қашаған би, Малтақан би, Сарыбай би, Кебекбай би, Кенжалы би, Көлбай би, Жетес би, Төлебай би, Шілменбет би, Досбай би, Шортанбай би, Шәлменде би, Бемалы би, Бекбосын би, Шойынбет би, Нақысбек би, Алдаберген би, Жанкісі би, Нияз би, Сыпатай би [5, 586 б.].

Билермен қатар қазақ даласының құрметіне бөленген халықтың дарынын, сөзді құрметтеуге үлес қосқан төмендегідей шешендер

болған (XVIII-XIX ғғ.): Тайкелтір шешен, Әлдебек шешен, Сеңкібай шешен, Сырым шешен, Зілқара шешен, Біке шешен, Бөлтірік шешен, Жанқұтты шешен, Байкөкше шешен, Асаубай шешен, Қозыбай шешен, Шағырай шешен, Байсерке шешен, Қылышбай шешен, Қанай шешен [5, 587 б.]. Шешендердің философиялық дүниетанымы тәуелсіздікке қол жеткізген кезеңнен бері жүйелі қарастырыла бастады.

Сонымен қатар жырау, «датқа» деген атаққа ие болған қазақ шешендері болған. «Датқа» деген атаққа Байзақ Мәмбетұлы (1789-1864) мен Сапақ Байшуақұлы (1833-1913) іліккен болатын. Датқа – халық тілегін әділдікпен шешетін ел басшысы деген парсы сөзі [5, 454 б.]. Міне, осындай көп түрлі қырлары бар рухани өмірдің келбеті тарихи кезеңде айқын көрініс берген еді.

XVIII ғасырдың жалпы қазақ қоғамдық өмірінің сипаттамасын «жаугершілік заманы», «тәуелсіздік үшін күрес заманы» десек болады. Ал, енді осы қоғамдық дамудағы бағытқа сәйкес келетін өмір философиясы болды дегеніміз шындыққа біршама жақын келеді. Олардың барлығы қазақ даласы ойшылдарының, яғни билерінің, шешендерінің, жырауларының, ақындарының шығармашылығының мағына-мәндік негізін құрады. Дүниетанымының әмбебаптылығы, жан-жақтылығы осы негізгі бағдардан өрістейді.

«Ақтабан шұбырынды» жұрттың алдына мемлекеттік философия мәселесін, сана мен билік арақатынасын, қолданбалы философия мәселесін тікелей қойды. Бұл Бұқар жыраудың көсемдік жырларына, Ақтамбердінің эпикасына, Төле бидің, Әйтеке би мен Қаздауысты Қазыбектің шешендік-философиялық талғамдарына негіз болды. Бұл сарындар Махамбет, Шернияз, Сүйінбай, Шөже, Жанақ, Кемпірбай шығармаларында және «Қармыс батыр», «Балуан-Нияз», «Бекет батыр», «Айман-Шолпан» поэмаларында көрініс тапты», – деген қазақ философиясын зерттеуші философ М.С. Орынбеков [6, 23 б.]. Шыныменде, байқалатын мәселе өткен ғасырларда рухани сабақтастықтың жалғасын тауып отырғандығы. Халық өзінің руханиятын үнемі өзі кемелдендіріп, жіктеулерден өткізіп отырды. Ол өзінің менталитетінде әділ бағалаушы, сараптаушы қызметті де атқарып отырады. Дегенмен, дәстүрлі қоғамның баяу ырғағы кейбір әлемдік үдерістерге төтеп бере алмайтындығын сипатта өрбігенін кейінгі тарих көрсетті.

Билер мен шешендерден кейінгі толқынмен келген қазақ ағартушылары руханияттың түлеуіне үлкен үлес қосты. Б. Алтынсарин өзінің ағартушылық философиясында жас ұрпақтың тағдырына халықтың рухани қайта өрлеу үмітін артып, осыған байланысты

педагогикалық (ұстаздық), психологиялық көзқарастарын дамытты. Өз көрінісін ақындар айтысынан, қисса, хикая, жаңа эпикалық поэмалардан тапқан эстетика жаңа даму кезеңіне шығып, жарқырай дамыды. Музыка (әуез) өнерінің өркендеуі Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, Ықылас, Біржан сал, Мұхит, Ақан сері, Жаяу-Мұса, Зілғара, Құлтума, Сара, Сералы, тағы басқа ақын-әншілердің есімдерімен байланысты [6, 24 б.]. Әрине, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ философиясының биігі Абай шығармашылығынан көрініс тапты. Сонымен XIX ғасырдың рухани, әлеуметтік бастаулары қазақ халқы үшін біршама өзгерістерге түсті. Бұл әсіресе Кенесары Қасымұлы көтерілісінің жеңіліске ұшырағаннан кейінгі кезеңде анық байқала бастады [7, 45 б.]. Бұл кезең тарихта «Зар заман» дәуірі деп аталған еді (Дулат, Шортанбай, Мұрат, Асан және т. б.).

XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ даласындағы ақын-жыраулардың құндылықтар жүйесіне салыстырмалы талдау жасайтын болсақ, онда байқайтынымыз ғұламалардың шығармашылығындағы саналуандылықтың көрініс беретіндігі. Бұл, әрине, әрбір ойшылдың даралылығымен қоса әрбір тарихи кезеңде дүниетанымдық басымдықтардың, әлеуметтік-тәжірибелердің өзгеріп отырғандығын танытады. Мәселен, «Бұқар елді елдікке ынтымаққа үндесе, Шал шаңырақтың шырын сақтауға, перзент сүюге, «жақсы болсаң нашардың хақын жемеуге», өзін-өзі зорға санамауға, кәріні ниетпен сыйлауға шақырады. Бұқар жырау дипломат, бірде қайраткер, бірде айыптаушы, не сыншы, не мақтаушы қызметтеріне түсіп кетіп, сөз өнерін санқырға таратады. Ал, Шал поэзиясының тұрақты объектілері бар. Шаруа жайын, жастық қызуын, жақсы әйел, жігерлі жігіт, саясы жоқ бәйтеректі, шолақ дүниені тілге тиек етсін – баршасында Шал бір адам, сабырлы қалыптан аумай, құлық тұрақтылығын байсалды көрсетеді. Бұқар поэзиясы кейде асқақтап, аспандап кетсе, Шал шығармашылығы жер салмағын сақтап қалады», – деген орынды пікір айтылады [8, 118 б.].

Халықтағы ұрпақтан-ұрпаққа сабақтастық арқылы беріліп келе жатқан рухани-этникалық құндылықтарды зерттеу, оның сан қырлы сырын ашуға тырысу тек сол ұлттың өзі үшін ғана емес, сонымен қатар жалпы адамзаттың мәдени байлығына қосылған үлес болып табылады. Өйткені әр халықтың әлемді бейнелеу рәсімдері болады. Осы рухани-этникалық жүйелер зерттелмеген «ақ тандақтар» күйінде жатуы мүмкін. Сондықтан жан-жақты философиялық талдаулардың тарихи қажеттігі мол. Жеке адам өз халқын жақсы танып білуі үшін халқының әрбір салтында дәстүрлі қалыптасып алған жағымды, жағымсыз қасиеттерді өзге этностардың мәдени құндылықтарымен

салыстыра отырып қарастыру керек. Ал этноұлттық құндылықтар туралы ой айтар алдында осы құрылымды, жүйені құрайтын кейбір этнотарихи ұғымдарға тоқтала кетелік.

Қазақ философиясының қазақ поэзиясымен оның этикалық және эстетикалық дәстүрлерімен тығыз байланыста дамығаны белгілі. Жалпы дүниетаным көбінесе ауызша поэтикалық формада, көркем бейнелер арқылы өрбіді. Қазақ ділінің, өмір салтының ерекшелігі өзінше бір дүние. Ә. Нысанбаев ол туралы «Екімыңжылдық дала жыры» атты жақында жарық көрген жинақтың алғы сөзінде былай деп жазады: «Демек, дала поэзиясы – қазақы дүниетануды түсінуді, халықтың өзін-өзі тануының қайнар бұлағы. Мұнда дүниенің қазақи ұлттық түсініктегі бейнесі, философиялық және поэтикалық астары қабыса, асқан көркемдікпен көрсетілген. Халқымыздың кемел ойы, пәк гуманизмі, асыл мұраты, терең сезімі, ұлт болып ұйысу тарихы, өкініштері мен сүйеніштері – бәрі-бәрі оның поэзиясында сайрап жатыр. Қазақ поэзиясы қазақ халқының рухани даму эволюциясының шежіресі іспетті» [9, 5 б.].

Қазақ дәстүрлі мәдениеті Кеңес үкіметінің билік жүргізген заңына дейін өз күшінде болатын. Сол тарихи кезеңнің жарқын беттеріне қазақ ағартушыларының атқарған өнегелі қызметтерін атай аламыз. Жалпы қазақ даналығы өзінше үлкен тақырып, ол туралы Т.Х. Рысқалиев өз еңбектерінде жақсы талдаулар жасайды [10, 159–160 бб.]. ХІХ ғасырдағы ағартушылық кезеңнің келуіне алғышарттар қазақ даласындағы ғұламалардың терең ойлы тұжырымдары мен руханилыққа шақырған іс-әрекеттерінің арқасында жасалынды. Қазақтың билерінің дәстүрлі қоғамда рухани байлықты көбейте түсуге сіңірген еңбегі зор. Төле бидің замандасы, әріптесі Қазыбек би рухани құндылықтардың ең қайнар көзі адамгершілікте, моральдік қалыптарда, жамандықты, жаман қасиеттерді жеңе білуде екенін Қазыбек би өз шығармашылығында атап көрсетеді [11, 30 б.].

Ұлы би жалпыадамзаттық бірліктің негізі сол адам өмір сүретін шағын әлеуметтік қауымдастықта қаланатынына меңзегендей. Дүниеде ол адамдарды сұрыптап, «жақсы-жаман», «бөтен-жақын» деп бөлмеу қажеттігін үйретеді. Тіршіліктегі әрбір пенденің өмір сүруге, бақытты болуға, қайырымдылықты сезінуге толық құқы бар екендігіне рухани бағдар жасайды Қаз дауысты Қазыбек. Бұл рухани ағартушылықтың бір көрінісі болатын.

Қазыбек бидің өмірдегі әлеуметтік қатынастардағы кейбір тұлғалық белгілерін анықтауы өте биік деңгейде болатын. Ол адамдардағы руханилықтың, жақсы тәрбиенің, моральдық бағдарлардың маңыздылығын көрсете білген. Мәселен, оған қойылған «Кім жақын,

не қымбат, не қиын?» деген үш сұраққа берген жауаптары дәстүрлі қоғамдағы рухани өмірдегі құндылықтар жүйесінен мағлұмат береді және олар көшпелі мәдениет туралы үстірт пікірлерге қарсы нағыз дәлелді қайтарым болады деген ойдамыз:

1

*Тату болса, ағайын жақын,
Ақылшы болса, апайың жақын.
Бауырмал болса, інің жақын,
Алдыға тартқан адал асын,
Қимас жақын – қарындасың,
Сыбайлас болса, нағашың жақын.
Адал болса, досың жақын.
Еркелейтін немерең жақын.
Өз ұрпағың – шөберең жақын.
Жан серігің жас кезіңнен
Бәрінен де әйелің жақын*

2

*Алтын ұяң Отан қымбат
Құт-берекең – атаң қымбат
Аймалайтын анаң қымбат
Мейірімді анаң қымбат
Асқар тауың – әкең қымбат
Туып өскен елің қымбат
Ұят пен ар қымбат
Өзің сүйген жар қымбат*

3

*Арадан шыққан жау қиын,
Таусылмайтын дау қиын
Шанышқылаған сөз қиын,
Дәл осындай жағдайда,
Пана болмас өз үйің.
Жазылмаса дерт қиын,
Іске аспаған серт қиын.
Ақылыңнан адасып,
Өзің түскен өрт қиын.
Не істеріңді біле алмай,
Ашиды сонда бас, миың [11, 31 б.].*

Сөйтіп, дала ағартушылығының қайнар бұлағы – ауыз әдебиеті десе де болады. Бұл ғажайып рухани мұрада қазақтың діліндегі, рухындағы қасиеттердің бәрі бар. Онда халықтың этникалық

келбеті, ғұламаларының өрге қарай сүйреген ұлағатты сөздері, рухани бағдарлары бар. Сондықтан рухани құндылықтардың інжу-маржандарын билер шығармашылығынан да, шешендік сөздерден де, мақал-мәтелдерден де көптеп таба аламыз [12, 50–52 бб.]. Міне, осы рухани дүниенің өзіндік келбеті жаһандандудың табанына тапталмауы керек.

Ағартушылық іс-қимылымен танымал болған Ыбырай Алтынсарин қазақ жастарының білімді болғанын қалады, жаңа мектептер ашуға ат салысты. Өзі оқулықтар жазып, педагогикалық көзқарастарын жүйелеп жеткізе білді. Ол ескі діни мектептердегі жаттатып оқыту әдісіне қарсы тұрды, оның орнына ғылымның әр саласынан түсінік беретін пәндік оқуды қуаттады. Бұл мұғалім мен оқушы арасындағы сұхбатты қатынасты өрбіту жөніндегі жаңаша көзқарас болатын. Қазіргі кезеңде педагогикада осы мәселе өзекті кейіпте енуде.

Ақындығы бар ағартушы өзі жазған не елден алып өңдеген өлеңдерінде олардың тәрбиелік, нақыл-насихаттық мәніне ерекше зер салады. Сол арқылы жас буынды ізгілік пен адамгершілікке, әділдік пен әдептілікке, зейінділік пен еңбекке баулуды көздейді. Бұл топтағы жырлар көбінесе мағынасы мақал-мәтел сияқты өткір, көлемі шағын болып келеді. Мәселен, ақын «ұрлық түбі қорлық» деген мәтелдің мәнін тереңірек ашып, былай жырлайды:

*Араз бол кедей болсаң ұрлықпенен,
Кете бер кесе басың шындықпенен.
Қорек тап бейнеттен де, тәңірім жәрдем,
Телмірме бір адамға мұңлықпенен, –*

деп Ақиқат алдындағы емтиханда тек адалдық, шынайылық, еңбек-қорлық қана адамға серік болатынына меңзейді. Ал келесі бір еңбегінде «Тура биде туған жоқ, туған биде иман жоқ» деген мақалды былайша жыр жолдарына қосады:

*Азган елдің билерінің
Барар болсаң алдына,
Алым бермей тамағына
Қарар ма ол сенің әліңе.
Қораңдағы малыңа
Төре берсе керек-ті, –*

деп парақорлық сияқты келеңсіз құбылыстың әлеуметтік ортада іріткі салатынын, адамды рухани дамудан алшақтата түсетіндігін

күйіне білдіреді [13, 237–238 бб]. Билердің Төле би деңгейіндегі мәртебесін сақтауға шақырғанын байқаймыз.

Өзінің өміріндегі үлкен шығармашылығында Ы. Алтынсарин тек өлеңдер ғана жазбай, мысалдар, әңгімелер, ертегілер, этнографиялық очерктер, халық ағарту мәселелер хақындағы ой-пікірлер, оқыту жүйесі негізіндегі еңбектер қалдырады [14, 16 б.]. «...Ыбырайдың әрқашан Абай атымен бірге жазылып, жатталып, таралып жүруі – бұл екеуінің үні бір, үміті бір, арман-бағыты және болашақ тағдыры бір ақын екендіктерін танытушы еді», - деп жазады М. Әуезов Ыбырай тұлғасының нақты сипаттамасын бере отырып [15, 246 б.]. Бұндай рухани жақындық әр уақытта байқалып отыратын заңды тарихи құбылыс. Ұлы тұлғалардың ісі сонымен де мәнді, әлеуметтік дүние үшін құнды. Төли бидің көрнекті тұлғалардың тобын болуына көптеген өлшемдер жақын келеді. Ең маңызды мәселе ол ұстанған ұстанымдар рухани жалғасын тапты.

Қазақ тарихының ерекше тұлғасы, өз ұлтының қамын ойлаған ұлы ойшыл Абай Құнанбаевтың шығармашылығы қазақ мәдениеті үшін ғана емес жалпы адамзаттық рухани байлық үшін де орасан зор құндылығы бар дүние. Данышпанға тән көрегендігі бар ұлы бабамыз өзінің әрбір ойын, тұжырымын өте нақты, дәлелді және көркем түрде жеткізуге тырысқан. Өмірдің әрбір күнін қадірлеп, оның маңыздылығына мән беріп қана дұрыс тіршілік етуге болатындығына меңзейді.

Әдебиеттер

1 Қазақ этикасы және эстетикасы. Жиырма томдық. 12-том. Астана: Аударма, 2007. – 455 б.

2 Қазақ әдебиетінің тарихы. 10 томдық. Алтын Орда дәуірі мен қазақ хандығы тұсындағы әдебиет. 3 том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2006. – 536 б.

3 Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 208 б.

4 Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 176 б.

5 Төрекұл Н. Даланың дара ділмарлары. – Алматы: ЖШС «Қазақстан», 2001. – 592 б.

6 Орынбеков М.С. Қазақ философиясына кіріспе // Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының хабарлары. – Алматы, 1993. – № 3. – 20–25 бб.

7 Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова. – Алматы: Ғылым, 1996. – 512 с.

8 Шал ақын. II Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. (Құрастырған М. Мағауин). – Алматы: Ана тілі, 1993. – 176 б.

9 Екімыңжылдық дала жыры / Бас редакторы Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. – 356б.

10 Рысқалиев Т.Х. Даналық пен түсініктің үлгілері (философия тарихына шолу). – Алматы: Ақыл кітабы, 1999. – 240 б.

11 Билер сөздері /құрастырған Т. Кәкішев/. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 160 б.

12 Казахские пословицы и поговорки: Изречение – речи украшение. – Алма-Ата: Жазушы, 1987. – 88 с.

13 Алтынсарин Ы. Таңдамалы. Шығармалары (құрастырған Б.С. Сүлейменов). – Алматы, 1955. – 385 б.

14 Алтынсарин Ы. Алғы сөз. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1994. – 288 б.

15 Әуезов М. 20 томдық шығарамалар жинағы. 19 том. – Алматы, 1985. – 305 б.

3.4 Адамгершілік мәселесінің қазақ хандығы дәуіріндегі ойшылдар дүниетанымында алатын орны

Өнер алды қызыл тілдің кие қадірін білген халықтың тіршілік тынысы, жан ізденісі мен имандылық құндылықтары көңіл-күй тебіренісі, ар-ождан үні мен арман-тілегі осы халықтың сөзін ұстаған ердің аузымен айтылады. Ел шерін тербеп, мұңын қозғар, көкейіндегі ойын тауып, сөз сарасы өлең жолдарымен өрнектер ер данасы, ол ел қамын сөз жүзінде айтып қоймайды, өмірінің мәніне айналдырады. Сөзіне ісі сай батыр ұлдары ел мүддесін ел басына күн туған сәттерде найзаның ұшымен, білектің күшімен қорғай білген. Олар сөзді кәсіп етпеген, сөз – ер намысы мен елдік мұрат тұтастығының нақты көрінісін бейнелеген. Бодандық бұғауындағы ұлт пен ұлысты елдің қайғы шері мен мұң-зары, азаттықты аңсаған ұлы арманы ел қамқоры ердің көкейінен жыр болып ақтарыла төгілген.

Рухани мұраларымызды зерттеп игерудің өзі мемлекеттің тәуелсіз дамуымен ұласа келген мүмкіндік. Осы рухани бастауларымыздың тағлым-ғибратымен сусындап қана шын мағынасындағы егемендікке, тәуелсіздіктің баяндылығына қол жетерін айтсақ, осы екі егіз құндылықтардың ажырамас бірлігі мен маңызы көрінеді. Рухани егемендіктің үлгісін, яғни адамның рухани кемелдігінің – инсанияттың кәмәләттігінің үлгісін жеке тұлғалар, халқының қалаулылары, хақтың сүйген құлдары жүзеге асырған.

Ахмет Байтұрсынов «Елде жоқ рух ақын сөзінде болмайды» деген екен. Демек, ақын сөзі өз күнінің өзекті мәселесін көтеріп қана қоймай, өткенді бүгінмен жалғастырап жанды байланыс түзіп, құнын жоймайтын әр таңда жаңа қырынан көрінгенмен, түбегейлі мәні арта түсетін ер және ел тағдырымен тамырлас мұрат, мүдделерді, құндылықтарды паш етеді. Елдің мемлекеттік тәуелсіздігі егемендіктің негізгі мағынасы болса, оның мәні қоғамның